

ÇEVRE TOPLUMSAL FORMASYONLARDA ULUSAL EKONOMİLER VE KENTSEL SANAYİ SEKTÖRÜNÜN YAPISINA İLİŞKİN MODELLER¹

Melih Ersoy

Bu makalede çevre toplumsal formasyonlarda ulusal ekonomi düzeyinde geliştirilen ikili yapı modelleri ve bu modellerde, kentsel sanayi sektörüne ilişkin görüşler tarihsel gelişimlerine uygun düşen bir sıralama içinde üç ayrı alt başlıkta incelenecektir. Buna göre, klasik ve neo-klasik kalkınma iktisatçılarınca geliştirilen kalkınma modelleri, modernleşme okulu kapsamında özetlendikten sonra, Marksist araştırmacıların konuya yaklaşımları ele alınacaktır. Bu bağlamda, önce Bağımlılık Okulu çevresinde toplanan yazarların ikili yapı tezlerine karşı getirdikleri eleştirileri, son alt bölümde de çevre formasyonlarda ulusal ekonomi düzeyinde karşılaşılan özgün yapıyı yeni bir anlayışla, üretim tarzları ve üretim tarzlarının eklemelenmesi olgusu olarak çözümleyen yaklaşımları inceleyeceğiz.

I. MODERNLEŞME OKULU

Tarihsel Gelişimi

Bu bölümde ikicilik (dualism) kavramının ve ilgili kavramsal modellerin tarihsel gelişimini gözden geçireceğiz. Her ne kadar iktisatçılar arasında ikicilik fikri Malthus, Marx ve Chayanov'a dek uzanırsa da, modern ikili gelişme modellerine, II. Dünya Savaşı sonrası ekonomi yazınında rastlıyoruz.(1)

Çevre toplumsal formasyonların (peripheral social formations) ekonomik gelişmesi 1950'lerde batılı liberal iktisatçıların en çok üzerinde durdukları konulardan biridir. Bu dönemde "modernleşme" gelişme ekonomisinin ana kavramı, ikicilik de modernleşmenin altında yatan temel tez oldu.(2)

Yapısal işlevselci toplumbilim okulunun toplumsal değişme ve evrime ilişkin konu ve kavramlarının, modernleşme kuramlarında da aynen ya da uyarlamalarla kullanıldığını görüyoruz.

"Modernleşme", tanımı gereği, modernliğe doğru giden bir değişme sürecidir. Bu süreçte çıkış noktasını geleneksel toplum yapısı oluşturur. Modernliğin içeriği ve neleri kapsadığı ise, bu aşamaya ulaşmış Batı toplum modellerinde verilmektedir.(3) Bu çerçevede, çevre formasyonlar geçiş durumundaki toplumlar olarak, anılan sürecin iki ucunu da (geleneksel-modern) kendi yapılarında bulundurlar.

İkinci gelişme ya da ikinci ekonomik toplum kuramına göre, incelenen birimin iki kutuplaşmış alanı olduğu varsayılır. Bu kutuplaşmış kesimlere çeşitli isimler verilir: "modern-geleneksel", "kapitalist-geçim" (Subsistance), "cep (enclave) hinterland", "sanayi-tarım". Stravenhagen, ikinci tezlerin, canlı bir sunuşunu şöyle yapmaktadır:

"Özünde, bu tez, Latin Amerika ülkelerinde iki değişik ve -zorunlu olarak ilişkide olmalarına

¹ Üretim Tarzlarının Eklemelenmesi Üzerine (Derl.) Keskinok, H.Ç., Ersoy, M. Birey ve Toplum Yayınları, 1984 içinde

karşın- belirli bir ölçüde birbirinden bağımsız toplumların var olduğunu kabul eder: bunlardan biri kadim (archaic), geleneksel, tarımsal ve durgun ya da gerileyen toplum; diğeri ise modern, kentsel, sanayileşmiş, dinamik, ilerleyen, gelişen bir toplumdur.

'Eski toplum'un, ekonomik 'akılcı' düşünceye engel oluşturduğu söylenen nitelikleri şunlardır: kişi ve aile (akrabalık) ilişkileri; geleneksel kurumlar... doğuştan kazanılmış toplumsal durumun katı katmanlaşması... ile *status quo* nun ve toplumsal yaşamın miras kalmış geleneksel biçimlerini yücelten normlar ve değerler, öte yandan 'modern toplum', toplumbilimcilerin ikincil diye andıkları toplumsal ilişkilerden oluşur. Bunlar akılcı ve faydacı amaçlarla yönlendirilen kişiler arası ilişkiler; işlevsel olarak yönlendirilmiş kurumlar ve toplumsal durumun kişisel çabalarla kazanıldığı ve niceliksel göstergelerle ifade edildiği, görel olarak esnek bir toplumsal katmanlaşmadır. Söзде 'modern toplum' da halkın normları ve değerleri değişikliğe, ilerlemeye, yeniliklere ve ekonomik akılcılığa yönelme eğilimindedir."(4)

Başka bir deyişle, sistemin içinde birbirlerinden tümüyle farklı iki sektör bir arada varlıklarını sürdürmektedir. Her sektörün değişik toplumsal süreçleri, farklı ve geniş ölçüde birbirinden bağımsız geçmişleri, farklı dinamikleri vardır, üretimin hemen hemen hiçbir iç dinamiğe sahip olmadan, genellikle yaşamı sürdürmek ereği ile yapıldığı durgun "geleneksel" sektöre karşılık "kapitalist", "modern" sektör ilerici, dinamik ve değişikliğe hazır bir yapıdadır.

Kuramsal Modeller

İkinci ekonomik gelişme kuramının en iyi bilinen ve en etkin tanıtıcısı W. Arthur Lewis'tir. Ancak Lewis'in klasik ikililik tezine geçmeden önce Boeke'nin toplumsal ikiciliğinden söz etmek, terimin tarihsel gelişimini doğru olarak izleyebilmek bakımından yararlı olacaktır.

a) Toplumsal İkicilik

Gelişme ekonomisi yönünden çevredeki toplumsal formasyonlar için geçerli olabilecek farklı bir kuramın geliştirilmesi gerektiği fikrini ilk kez J.H.Boeke ortaya atmıştır. Boeke'ye göre ikicilik, kapitalizm-öncesi bir topluma kapitalizmin girişi ile ortaya çıkar. Kendi çalışmasına göre, yirminci yüzyıl başlarında Endonezya'da toplumsal formasyon, yapısal ve davranışsal olarak farklı ve bağımsız iki parçaya ayrılmış, yerli kültürün içinde Hollandalı sömürgecilerce, modern, kapitalist bir cep yaratılmıştı. Böylece Endonezya, yaygın geleneksel geçim ekonomisi içinde göçmenler tarafından denetlenen, modern, küçük bir dışsattım sektöründen oluşan ikili bir topluma dönüşmüştü. Boeke, toplumsal ikiliği şöyle tanımlar: "Toplumsal ikicilik dıştan gelen toplumsal bir sistemin, başka türdeki yerli toplumsal sistemle çatışmasıdır".(5) Boeke'nin modelinde her iki sektör farklı geçmişleri olan ve birbirinden tümüyle bağımsız toplumsal-ekonomik yapılar olarak betimlenmektedir.

Boeke temel olarak, bu toplumsal ve ekonomik sistemlerdeki insanların davranışsal ve güdüsel farklılıklarını vurgular. Ona göre, "batılı unsur", "maddeci, akılcı ve bireysel" özellikleriyle belirgenleşirken, "doğulu unsur" ise bunlara karşı niteliklere sahip bir kesim olarak tanımlanır. Bu nedenle yerli halkın davranış biçimlerini, Batılı ülkelerin neo-klasik tekniklerini uygulayarak anlamaya çalışmak boşuna olacaktır. Kısacası, bu iki birbirinden bağımsız parçanın ekonomik ve toplumsal yapılarını anlamak için gerekli olan araştırma, yöntem ve teknikleri ile her bir parça için önerilen politikalar birbirlerinden tümüyle farklı yapılarda

olmalıdır.

b) Klasik İkiçilik

W.A. Lewis klasik ikici tezini "Sınırsız Emek Arzıyla Ekonomik Gelişme"(6) adlı makalesinde ortaya atmıştır. İkiçilik tezleri üzerine yapılan hemen her çalışmada gönderme yapılan bu makalesinde Lewis, klasik iktisatçıların geliştirdiği model çerçevesinde ve merkez ülkelerin tarihsel deneyimlerine dayanarak, çevre ülkeler için bir gelişme modeli geliştirme çabasına girmektedir.

Lewis'e göre, "azgelişmiş ekonomilerin" temel niteliği büyük ölçülere varan gizli işsizliğin varlığıdır. Lewis "azgelişmiş ekonomi"yi, "kapitalist" ve "geçim" sektörleri olarak iki farklı bölüme ayırır. "Kapitalist sektör, ekonominin yeniden üretilen sermaye kullanan parçasıdır"; öte yandan geçim sektörü, "ekonominin yeniden üretilen sermaye kullanmayan tüm bölümüdür".² Kapitalist sektöre göre bu sektörde kişi başına çıktı daha düşüktür.(7) Lewis'in modelinde ekonomik gelişme, "kapitalist sektörün" genişlemesi ile eşanlamdır. Lewis'e göre, "geçim sektöründeki kazançlar, kapitalist sektördeki ücretlere bir taban oluşturur".(8) Geçim sektöründeki sıfır ya da çok düşük üretkenlik ile nitelenen emek fazlasının, geçimlik ücret düzeyinde kapitalist sektöre aktarılma olanağı vardır. Geçimlik ücret düzeyi üzerindeki artı-değer kapitalist sınıfın eline geçer. Kapitalistler, artırım ve yatırım yapan tek sınıf olarak artı-değeri yatırıma dönüştürürler. Böylelikle kapitalist sektörün sürekli gelişme olanağı sağlanır. Diğer sınıflar önemli bir ölçüde artırım ve yatırım yapmazlar. Kapitalist sektör, emek fazlası tükenip ücretler geçimlik düzeyin üzerine yükselinceye kadar genişlemeye devam edecektir. Kapitalist sektörde sermaye birikiminin hızı, bu sektördeki istihdam hacmini ve geçim sektöründen kapitalist sektöre emek fazlası aktarımının hızını belirler. Kısacası Lewis'in modelinde iki sektör arasındaki tek karşılıklı ilişki, emek fazlası akışıdır.

Özetle, klasik ikiçilik kuramı, çevre ülkelerde tüm ağırlığı ve önceliği modern sanayi sektörüne verir. Ekonomik gelişmenin devindirici gücü modern kapitalist sektörde artan oranlarda biriken karlardır. Bu çerçevede "geçim sektörü"nü ana işlevi kapitalist sektöre sabit bir ücret düzeyinde çalışarak sürekli işgücü sağlamaya indirgenmiştir.³

c) Teknolojik İkiçilik

Çevre ülkelerin ekonomik yapılarında ikiçilik tezini benimseyen Eckaus ve Higgins ikiliğin nedeninin sektörlerdeki farklı teknolojik yapılardan ileri geldiğini öne sürmüşlerdir. Higgins,

² Her ne kadar "geçim sektörü" genellikle, geleneksel tarım kesimi ile özdeş tutuluyorsa da, Lewis emek fazlasının, küçük ticaret ve çoğu kez işgücü fazlalığı olan ev hizmetleri ve diğer hizmet dallarında da bulunabileceğini belirtmektedir. Bazı araştırmacılar, Lewis'in bu görüşünden kalkarak, çevre ekonomilerindeki "informal sektör"ün Lewis'in ikili ekonomi varsayımlarından yararlanılarak çözümlenebileceğini ileri sürmektedirler. (Ndleda, a.g.e., s.29).

³ Ranis ve Fei, Lewis tarafından ortaya atılan ikili ekonomik yapı kuramını geliştirerek daha kapsamlı bir çerçeveye yerleştirdiler. Ancak, kullandıkları terimlerde bazı küçük değişiklikler olmasına karşın, kuramlarının özü Lewis'in modelinden çok farklı değildir. (Ranis, G., Fei, C.H., "A Theory of Economic Development", American Economic Review, 1961, vol.51; ve aynı zamanda, Agarwala, A.N., Singh, S.P.(eds.) The Economics of Underdevelopment, New York, 1963).

çevre ülkeler için Boeke'nin sözünü ettiği toplumsal engellerin varlığını kabullenmekle birlikte, bunların aşılması olanaksız, belirleyici etmenler olmadığı görüşündedir.(9) Diğer bir deyişle. Batıda geliştirilen ekonomi kuramı belirli uyarlamalarla çevre ülkelerde de kullanılabilir. Higgins ve Eckaus'a göre bu ülkelerdeki sermaye yoğun kapitalist sektör ile geleneksel tarzda üretim yapılan emek yoğun sektörlerde farklı üretim fonksiyonları geçerlidir. (10) Birincisinde üretim faktörleri⁴ arasında değişmez katsayıların varlığı kabullenilirken⁵ ikincisinde teknik katsayıları değişken olabilmektedir.⁶ Böylece seçilen teknolojiye dolaylı, modern kapitalist sektörün soğurabileceği işgücü bu sektöre yatırılan sermaye, ve verili sermaye/işgücü oranı ile belirlenecektir. Bu sektörde istihdam edilemeyen işgücü ise değişken teknik katsayıların geçerli olduğu diğer sektörde iş bulmak zorunda kalacaktır.

Eckaus'a göre modern tekniklerin kullanımı akılcı olmayan bir seçim değildir, ancak teknik seçimlerin sınırlılığı bu yöntemi benimseyen çevre ülkelerde emek-istihdam sorunları yaratacaktır.(11) Bu tekniklerin kullanımında ısrar edilmesi durumunda ise sorunun tek çözümü, sermaye arzı ve istihdamdaki artış hızlarının teknik seçimin gerektirdiği oranlarda olması ile sağlanabilir. Kısacası bu modelde çevre ülkelerdeki ikili yapı salt teknik bir soruna indirgenmektedir.

d) Diğer İkili Yapı Tezleri

Bu alt bölümde ikili yapı tezlerini benimseyen diğer gelişme iktisatçılarının görüşlerine özet olarak değineceğiz. Jorgenson klasik ekonomi görüşünü benimseyen diğer araştırmacılar gibi, çevrede ikili yapının varlığını ve her sektörde üretim fonksiyonlarının farklılığını kabul ederken, geleneksel tarım sektöründe bir noktadan sonra emeğin marjinal verimliliğinin sıfıra eşit olduğu varsayımını yadsımaktadır.(12) Lewis, Ranis ve Fei geleneksel sektördeki gizli işsizlik kavramını bu varsayımına dayanarak açıklamaktaydılar. Jorgenson, emeğin marjinal verimliliğinin sıfır olamayacağını ileri sürerken, "tarımsal çıktıyı etki lemeksizin, sanayi sektörüne emek sağlanamaz"(13) demek ve böylece sınırsız emek arzı varsayımını reddetmektedir. Ayrıca, sanayi sektöründe değişken teknik katsayıların geçerliliği nedeniyle toplam çıktının, salt emek gücünün artışı ile de sağlanabileceğini ileri süren Jorgenson, Eckaus'un yaklaşımının geçersiz olduğu görüşündedir.

Singer, az gelişmiş ülkelerdeki istihdam bunalımını vurgular ve bunu "ikiciliğin en tehlikelisi" olarak ilan eder. Singer şöyle diyor: "Bana öyle geliyor ki, ikiciliğin eşitli -toplumsal, teknolojik, ekonomik vb.- kategorileri üzerindeki eski tartışmalar, ana noktada, yani istihdam bunalımında yoğunlaşmadığı için uygunluğunu kaybetmektedir."(14)

Singer'e göre, az gelişmiş ülkelerdeki ikiciliğin kökleri bilim ve teknolojiye uluslararası ikicilikte aranmalıdır. Bilimde ve teknolojiye uluslararası ikiciliğin çevre ülkelerde neden ikili bir yapıya yol açtığını açıklarken Singer, dört ana nedene değinir: 1. Uluslararası araştırma ve

⁴ Her iki yazar da üretim faktörleri olarak emek ve sermayeyi kabul etmektedir.

⁵ Başka bir anlatımla örneğin, belirli bir c miktarında üretim yapabilmek için sadece a miktarında emek ve b miktarında sermayenin bir araya gelmesi zorunluluğu vardır.

⁶ Bu durumda aynı c miktarında üretim yapabilmek için emek ve sermayenin sabit oranda (örneğin a/b) bir araya gelmesi zorunluluğu yoktur. Aynı üretim, emek ve sermayenin farklı miktarlardaki bileşimi ile de sağlanabilir.

geliştirme çabaları genellikle merkez ülkelerin özgül sorunlarına yöneliktir; 2. Dışalımı yapılan teknoloji, çevre ülkede kök salmaz ve bu ülkelerin gereksinmelerine göre uyarlanmaz ya da geliştirilmez; 3. Karların ve kar paylarının merkez ülkelere geri dönmesi çevre ülkenin yatırım potansiyelini önemli ölçüde azaltır; 4. Yetersiz ölçüde yaratılan yeni iş olanakları, kırdan göçenlerin tümüne iş bulma olanağı sağlayamaz. Bunun sonucu, bir yanda sayısı artmayan "istihdam edilmiş seçkin" bir grubun yaratılması, öte yanda ise "toplam işgücünün artan bir niceliğinin ve artan bir oranının marjinalleşmesi olmaktadır."(15)

Diğer bir gelişme iktisatçısı, Myint, azgelişmiş ülkelerde ikililiğin nedenlerini, geleneksel ve modern sektörlerde faiz oranlarının farklı oluşuna ve kaynak dağılımında devletin yanlış tutumuna bağlar. Myint, geleneksel sektörde faiz oranlarının modern sektöre göre daha yüksek olduğunu ve azgelişmiş ülkelerde mali ikilikten sözedebileceğini belirtmektedir.(16) Ayrıca, devlet kaynak dağılımında modern sektörün büyük ölçekli, sermaye yoğun işletmelerinden yana politikalar uygulayarak ikili yapının güçlenmesine yardımcı olmaktadır. Böylece geleneksel sektör üreticileri yüksek faizlerle güçlükle parasal kaynak bulabilirken, modern sektörde gerekli sermaye ve döviz uygun koşullarla bulunabilmekte, bunun yanı sıra ulaştırma, iletişim ve enerji gibi altyapı gereksinimleri de devlet desteği ile kolaylıkla sağlanabilmektedir.(17)

Modernleşme Okulunda Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısı ve Politika önerileri

Modernleşme Okulu yandaşlarının tümü büyük ölçekli, sermaye-yoğun sanayi kuruluşlarının üstünlüğü konusunda aynı görüşte birleşmektedirler. Merkez ülkelerden dışalımı yapılan teknoloji ve sermaye donatımı ile çalıştırılan ekonominin "modern" kutbu konusunda önemli bir fikir ayrılığına rastlanmıyor. Ancak yelpazenin geri kalan bölümü, yani kapitalist üretim tarzının egemen olmadığı birimler konusundaki görüşlerin belirgin olduğu söylenemez. Yukarıdaki bölümlerde görüşleri gözden geçirilen yazarların, egemen olmayan üretim tarzlarının neler olduğu, çevre toplumsal formasyonlarda ne gibi işlevler yükledikleri vb. konularda açık ve geliştirilmiş bir yaklaşımları yoktur.

Gerçekte bu konu hiçbir zaman anılan araştırmacıların sorunsallarının bir parçasını oluşturmamıştır. Ya sektörün bu kesimini geçici bir olgu olarak değerlendirerek ya da kavramsal çerçevelerinde ortaya çıkabilecek karmaşık yapının yaratacağı sorunları göğüslemekten çekindikleri için, bu kesimi tümüyle çözümlenmelerinin dışında tutmuşlar ve ciddi bir incelemeden kaçınmışlardır.

Her ne kadar egemen olmayan üretim tarzları, anılan modellerde önemli bir girdi olmadıysa da biz burada, Modernleşme Okulu yandaşlarının yapıtlarında dağınık olarak konuya ilişkin söylenenleri bir araya getirmeye çalışacağız.

Boeke'nin modelinde egemen olmayan üretim tarzları, ikili toplumun kapitalizm-öncesi veya "doğulu" sektörü kapsamına alınmaktadır; çünkü ona göre ekonominin kapitalist sektörü çevre formasyonlara tümüyle dışarıdan getirilerek yerleştirilmiştir.

Boeke, yakın gelecek için Endonezya toplumsal formasyonunun "batılı" yöntemlerle, hızlı bir makinalaşma ile sanayileşmesinin olanaksız olduğu ve bu tür girişimlerin ulusal "küçük sanayi"nin yıkımına neden olacağını ileri sürmektedir. Bu tür ikili toplumlarda "geleneksel

sektörde" uygulanacak sanayileşme politikası "küçük ölçekli" ve "yavaş bir süreç" olmalıdır. Eckaus, farklı bir usavurma ile aynı sonuca varır. Herşeyin basit teknik terimlerle açıklandığı modelinde; "azgelişmiş ülkelerin kaynak dağılımlarının genellikle gelişmiş ülkelerin teknolojik liderliği tarafından dikte ettirilen faktör oranlarına uymadığı" nı ileri sürerek, bu yöntemde emek-istihdam sorununun her zaman varlığını sürdüreceğini belirtmektedir.(18) Bu yaklaşımın üstü kapalı sonucu, anılan sınırlamaların olmadığı "küçük ölçekli" üretim tekniklerinin benimsenmesidir.

Lewis'in "sınırsız emeği" nin kaynakları arasında zanaat dükkanları dışında kalan egemen olmayan üretim tarzları birimleri alınmamıştır. Ancak imalathaneleri içerin bu geçiş birimlerinin tüm gelişmenin kaynağı olarak görülen "Kapitalist" sektörün bir bölümünü oluşturup oluşturmadığı ampirik verilere, yani yeniden üretilebilen sermaye kullanıp kullanmadıklarına bağlı olmaktadır.

Ranis ve Fei'nin modelinde ise bu kesimi en azından "küçük ölçekli sanayi" dedikleri bölümü "kapitalist" sektör kapsamına alınmaktadır. Higgins'in iki sektör ayrımı, Boeke'nin görüşlerine yakındır; "geleneksel tarım sektörü" köylü tarımının yanı sıra el zanaatlarını, kırsal sanayii ve "küçük ölçekli" sanayii kapsar. (19) Modernleşme okulunun önde gelen savunucularından birisi olarak da, çevre toplumsal formasyonların, merkezin teknik ve sermaye yardımı ile aşılacak olan bir geçiş döneminde olduğu görüşündedir.

Yukarıda sunulan kısa özet, anılan ikinci kuramcıların çevre formasyonlarda egemen olmayan üretim tarzları gibi can alıcı bir konuda nasıl bir açmaz içinde olduklarını sergilemektedir. Bu toplumların yüzeysel bir gözlemleriyle hazırlanan tabloda; anılan formasyonlarda sanayi sektörü iki kesime ayrılmakta, birincisinde "modern, büyük ölçekli sanayi" diğeri ise "el zanaatları ve küçük ölçekli sanayi" içermektedir.

Yelpazenin iki kutbunu hangi tür birimlerin oluşturduğu konusunda aynı görüşü kolaylıkla paylaşan Modernleşmeciler, bu iki kutup arasında kalan ve çevre formasyonların en karmaşık ve en ilginç kesiminin içeriği ve hangi kutba sokulacağı konusunda sessiz kalmayı yeğlemektedir. Bunun nedeni kanımızca ne çözümlenmelerini soyutlama düzeyi, ne de bu kesimin ulusal ekonomi içindeki payının önemsizliğidir. Çünkü ilerideki bölümlerde görüleceği gibi egemen-olmayan üretim tarzlarının ulusal ekonomideki katkıları sanılandan çok daha büyüktür, ilgisizlik soyutlama düzeyine ilişkin de değildir, yani bu kesim anılan modellerin soyutlama düzeyinde de ele alınabilir. Ancak, biraz önce de belirttiğimiz gibi bu birimler kentsel sanayi kuruluşları yelpazesinin en karmaşık, çözümlenmesi en güç kesimini oluştururlar. Gerçekte, çevre ülkelere, özgün yapısını veren farklı üretim tarzlarının eklenmesi olgusunun en tipik örneğini anılan kesim oluşturmaktadır. Diğer bir anlatımla, bu kesimin somut çözümlenmesi çevre formasyonlarda var olan yapıyı anlamakta ve geleceğin izlerini bulmakta bize önemli ipuçları verebilecek niteliktedir.

II. BAĞIMLILIK OKULU

1960'larda modernleşme okulu, kuram ve politikalarının tüm akademik çevrelerde ve uluslararası kuruluşlarda egemen olduğu bir dönemde, bağımlılık okulunun ciddi ve yoğun

eleştirilerine hedef oldu.⁷ Bu eleştirilerden konumuz çerçevesinde kalan bölümünü aşağıda özetlemeye çalıştık.

Bu okula göre, ikicilik kuramı durağandır ve tarihsel değildir. İkicilik kuramı çevre ekonomilerde "geleneksel sektör"ün bir tarihi olmadığını varsaymaktadır. Dahası, değişik sektörler arasındaki çok önemli tarihsel ilişkilere ve özgül bir tarihsel gelişme ile oluşan çevre formasyonların özgül bütünlüğüne gereken önem verilmemiş olmaktadır.

Bağımlılık Okuluna göre, bu iki sektör arasındaki ilişkiler "içinde bu iki kutup, tümleyici parçalar olarak bulunduğu tek bir bütünlüğe toplumun işleyişini temsil eder ve... tek bir tarihsel sürecin akışı içinde ortaya çıkar."(20) "Azgelişmişlik, varsayıldığı gibi dünya halklarının çoğunluğunun modern kapitalist genişlemeden 'yalıtılması' ya da feodal ilişkilerin ve biçimlerin süregelmesine bağlı olmaktan çok, bu halkların, çok uzun bir süredir hepsini saran, bunların tümü ile bütünlüğe, çelişkilerle dolu, kapitalist sistem içinde bir araya gelişlerinin sonucudur."(21)

İkinci modellerde, iki sistem arasındaki karşılıklı ilişkiler aşırı basitleştirilmiş ve çarpıtılmıştır. Bu aşırı basitleştirilmiş karşılıklı ilişkilere ilk sistemli karşı çıkış Stravenhagen, Frank ve Laclau'dan geldi. Bu araştırmacılar, kapitalizmin en "yalıtılmış", "marjinal" bölgelere bile sızdığını öne sürdüler. Laclau'nun deyişiyle, eldeki kanıtlar "kıtanın [Latin Amerika'nın] kırsal alanlarında katıksız, doğal bir ekonominin bulunabileceği fikrini tümüyle çökertmiştir. Bunun tersine, her şey, en geri kırsal bölgelerin bile ince iplerle... ulusal ekonominin 'dinamik' sektörüne ve o yolla da dünya pazarına bağlı olduğunu göstermektedir."(22)

Amin, şunu ekliyor: "Gerçekte, azgelişmiş ekonomi tek bir aygıtın, kapitalist dünya ekonomisinin, bir parçası olduğu için, üst üste çakışan iki toplum yoktur. [Çevre Ülke Ekonomileri] bu dünya çapındaki sistemin içinde özel bir yer alır ve belirli işlevleri yerine getirirler."(23)

Amin'e göre merkezdeki ekonominin bir eki olarak varlığını sürdüren çevredeki kapitalist üretim tarzının ikili niteliği modern teknoloji kullanan yüksek verimli dışsıtım sektörü ile bu sektöre ucuz emek sağlayan kesimlerin birlikteliğinden doğmaktadır. Bu yapıda üretici güçlerinin düzeyleri, farklı sektörler, ikili yapı tezlerinin tam tersine, içice girmiş bir bütün oluştururlar. Kapitalizm öncesi üretim tarzları, dışsıtım sektörüne ucuz emek sağladıkları için sistem tarafından korunmakta ve kullanılmaktadır.(24)

Başka bir deyişle, azgelişmiş ülkelerde iki yapının varoluşu, yani "azgelişmişliğin gelişimi" bu ilişkinin bir sonucudur. Stravenhagen'in dediği gibi, "azgelişmişlik, gelişmeyi izler... [ondan] önce gelmez"(25)

İkinci kalkınma modeline göre gelişmenin devindirici gücü modern sektördür. Bu sektör ne denli hızlı büyürse, çevre formasyonların modernleşmesi de o kadar erken sağlanacaktır. Dolayısıyla, dinamik olmadığı varsayılan "geleneksel sektörün" gelişimi önemsenmemiştir.

⁷ Bağımlılık Okulu üzerine yazılanlar burada bir özet vermeyi gerektirmeyecek denli yoğundur. Biz burada, daha çok bu okulun ikicilik konusundaki görüşlerine değineceğiz.

Bu modellere göre, "geçimlik" (subsistence) sektöründe, artırım ve yatırım olmadığı için gelişme de yoktur. Bu nedenle "model kırsal alanda olanaklı olan ticarileşme derecesini olduğu gibi, köylü işletmelerinin birikim derecesini de küçümser."(26) Başka bir deyişle, küçük ölçekli tarım durgun değildir. Bireysel üreticilerce pazar için yapılan üretim tarımda önemli bir sermaye birikimi sağlar ve çoğunlukla ekonomik gelişmede can alıcı bir unsur olur.

Yine ikici gelişme kuramı, tarımda aşırı nüfusun ya da "emek fazlası"nın var olduğunu ileri sürer. Kuramın bu ana motifine birçok yasar karşı çıkmıştır. Çevre ülkelerin çoğunda "bütün yıl boyunca yaygın işsizliğin var olduğunu gösterir çok az kanıt" bulunduğu anlaşılmıştır.(27)

Yine Lewis'in modelinde kapitalist sektörde tam istihdamın sağlanacağı ve geleneksel sektörden aktarılan emeğin bu sektörde istihdam edileceği varsayılmaktadır. Modern sektörün büyümesi ile istihdam edilen işgücünün de buna orantılı olarak artması beklenmektedir. Ancak bu varsayım bir çok ampirik veriyle çelişmektedir. Çünkü hiçbir yerde sanayi çıktısı ve istihdam aynı oranda gelişmemiştir, daima sanayide emek üretkenliğinde de bir artış olmuştur."(28)

Özetle, Lewis'in iyimser modeli "informal" sektörde sürekli biriken bir yedek ucuz-emek olgusunu açıklamada yetersiz kalmaktadır.(29)

Bağımlılık Okulunda Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısı ve Politika önerileri

Bağımlılık Okulu yandaşlarına göre çevre toplumsal formasyonların "doğal ekonomileri", kapitalizmin bu toplumlara girişi ile yıkılmış ve kısa sürede kapitalist üretim ilişkileri çevrede egemenliklerini kurmuşlardır. Bu tezden yola çıkan araştırmacılar gerek çevre ülkelere girişin, kapitalizmin hangi evresinde gerçekleştiğine, gerekse de söz konusu ülkelerde egemenliğini sürdüren kapitalist-olmayan tarzların niteliklerine bağlı olarak ortaya çıkacak özgün durumları incelemeye gerek duymuşlardır.

Çevre formasyonlarda "az gelişmiş" bir sektörün varlığı "bazı kesimlerin görece gelişmesine izin verip, diğerlerinin az gelişmişliğini üretin ve sürdüren bir bütün olarak kapitalist sistemin temel iç çatışmalarının bir ürünüdür.(30) Diğer bir anlatımla, "geri kalmışlık", 'az gelişmişlik', ve feodal görünümlü ilişkilerin varlığı, özgül bir feodal düzenin yaşamını sürdüren kalıntıları olmaktan çok...kapitalizmin boyunduruğundaki bir ekonomik gelişmenin sonucudur."(31)

Emperyalizm, girdiği çevre ülkelerde el zanaatlarını ve yerli sanayileri yıktı. Bağımsız üreticiler kapitalist sistemin "yüzen" ve "marjinal" nüfuslarına dönüştürüldü.(32) Kısacası, bu ekonomilerde kapitalizm öncesi ve "geleneksel" hiçbir şey bırakılmadı. 16 yy.dan beri varolan tek bir "dünya sistemi"dir ve o da tümüyle kapitalist niteliktedir.

Bu bakış açısında her şey metropolün gereksinmelere uygun biçimde yeniden örgütlenmiştir. Sözde ulusal burjuvazi "emperyalist kuruluşlarda küçük bir pay karşılığı çalışan ücretli veya bir 'yönetici' ya da 'danışman' olmasına izin verilen bir bürokrasi işçisinden başka bir şey değildir."(33)

Kuşkusuz, böyle bir şemada tümüyle kapitalist olduğu varsayılan egemen-olmayan üretim tarzlarının ayrıntılı bir incelemesine yer yoktur. Konunun gündeme geldiği noktalarda var olan

karmaşık yapı, tüm suçun dış dinamiklere, özellikle emperyalizme yüklenmesi ile geçiştirilmeye çalışılmıştır. Çevre ülkelerde ekonomik, politik ve kültürel tüm kurum ve ilişkileri dış dinamiklerin bir ürünü olarak gören bu anlayış çevre ülkelerde egemen olmayan üretim tarzlarının varlığını da bu bağlamda açıklamaya çalışmaktadır, örneğin, Kahn "yeni sömürgeciliğin" uluslararası burjuvazinin amaçlarına hizmet ederken çevre ülkelerde küçük meta üretimi ilişkilerini yeniden üretecek koşulları da sağladığını belirtirken, tüm gelişmeyi salt dış dinamiklerle açıklamaya çalışmaktadır.(34)

Açıktır ki, her yerde salt kapitalist üretim tarzının var olduğunu ileri süren Bağımlılık Okulu, çevre formasyonların iç yapı ve dinamiklerini önemsememiş ve bu yapıların anılan formasyonlara verdiği özgünlüğü kavrayamamıştır.

III. YENİ BİR YAKLAŞIM: ÜRETİM TARZLARININ EKLEMLENMESİ

Frank ve izleyicilerinin, ikinci kuramlara karşı çıkmalarında genel çerçeveyi "Kapitalist dünya sistemi" oluşturur. Böylece "azgelişmişliğin gelişimi"nin tümü, uluslararası düzeyde açıklanmaya çalışılır. Bu bakış açısından çarpıcı olan, çevre ülkelerin dünya kapitalist pazarı yoluyla metropol ülkelerle olan ilişkileridir. Frank, çevre ülkelerin iç dinamikleri ile fazlaca ilgilenmemiştir. Gerçekte de bu çerçeve içinde, üretim tarzları ve onların "ulusal düzeyde" eklemelenmesi ile ilgili tartışmalara yer yoktur. Frank hem metropolde, hem de çevre ülkelerinde aynı anda, aynı tektürden bir kapitalizmin var olduğunu kabul ederek, bu tartışmayı önlemiştir.

Böylece "Bağımlılık Okulu'nun hem araştırmalarını yoğunlaştırdığı alanın kapsam ve ölçeği, hem de tüm çevre formasyonların, merkez ile pazar ilişkilerine geçtiklerinden beri kapitalist oldukları görüşü, ülke ve kent ölçeğindeki araştırmalara ciddi bir katkıda bulunmadığı gibi, bu tür çalışmaları da engellemektedir, üstelik "Bağımlılık Okulu'nun kullandığı kavramsal çerçevenin yetersizliği ve yanlışlıkları da bu araştırmalarda su yüzüne çıkmıştır.

Yeni Yaklaşımlarda üretim Tarzı ve Toplumsal Formasyon Kavramları

1970'lerde, hem değişik toplumsal formasyonların somut çözümlemeleri, hem de kuramsal çalışmalar bu yaklaşımın yetersizliğini gösterdi. Bu nedenle değişik üretim tarzlarının ve çevre ülkelerdeki eklemelenmelerinin (*articulation*) incelenmesi Marksist araştırmacıların ilgisini çekti. Böylece başlayan yoğun kuramsal tartışmalarda önemli katkılarda bulunan yazarların görüşlerini bu bölümde özetlemeye çalıştık.

"Bağımlılık Okulu" ile yeni "üretim tarzı" yaklaşımları arasındaki temel kavramsal farklılıklar Laclau'nun Frank'ı eleştirisinde görülebilir. Frank'ın "her yerde kapitalizm" savma, Laclau, kendisinin de kesinlikle benimsemediği bir ikinci modelle değil, farklı kavramlar, kullanarak karşı çıkar.(35) Laclau öncelikle üretim tarzı ve "ekonomik sistem" ayrımını yapar. Buna göre üretim tarzı şöyle tanımlanır:

"1. üretim araçları mülkiyetinin belirli bir tipinin; 2. Ekonomik artığın tasarrufunun [appropriation] belirli bir biçiminin; 3. iş bölümünde belirli bir gelişme derecesinin; 4. üretici güçlerin gelişiminin belirli düzeyinin, mantıksal ve karşılıklı eşgüdümlemiş eklemelenmesi."(36)

Öte yandan sistemin bütünlüğü, "ekonominin değişik sektörlerinin ya da gerek bölgesel ulusal ve gerekse de dünya ölçeğinde değişik üretim birimlerinin karşılıklı ilişkileri" olarak belirlenen "ekonomik sistem"in "devinim yasaları" tarafından sağlanır.(37)

Diğer bir anlatımla, "ekonomik sistem", "kurucu unsurlar olarak" değişik üretim tarzlarını içerebilir; ancak bunlar "ekonomik sistem"in geçerli olan "devinim yasaları"ndan bağımsız değildir. Yani farklı, bağımsız üretim tarzları olarak değil, "ekonomik sistem"in bölünmez, ana parçaları olarak işlev görürler.

Özetle, bir "ekonomik sistem"de bir çok üretim tarzı bir arada bulunabilir. Kapitalist üretim tarzının doğuşu, kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının aynı anda çözülüşü ile sonuçlanmaz. Tersine "ekonomik sistem"in devinim yasaları bu farklı üretim tarzlarını birbirine eklerler. Böylece, Frank'ın tezi eleştirilirken, çevre formasyonlar ikili bir yapı değil, kapitalist olan, yapılanmış ve farklılaşmış bir bütün (ekonomik sistem) içinde farklı üretim tarzlarının varlıklarını sürdürdükleri görüşü öne sürülür.

Bu aşamada "üretim tarzı" ve "toplumsal formasyon" kavramlarına açıklık getirmemiz gerekmektedir, özellikle "üretim tarzı" kavramının içeriği oldukça farklı biçimlerde tanımlanarak, ulusal düzeyde egemen ilişkilerden üretim birimi düzeyine dek inen çözümlemelerde, ayırım yapılmadan kullanılması bir dizi kavram karmaşıklığına neden olmuştur. Çalışmamızda da anılan kavramın sık sık kullanılacağını göz önüne alarak, farklı yazarların görüşlerini özetledikten sonra bizim benimsediğimiz yaklaşımı burada araştırmamızın dışında sunmanın yararlı olacağı kanısındayız.

Balibar'a göre emekçiler, üretim araçları (emeğin nesnelere ve araçları) ve emekçi olmayanlar, her üretim tarzının değişmeyen unsurlarıdır. Anılan unsurlar birbirleriyle iki kez ilişkide bulunurlar. Bunlar: 1. Mülkiyet ilişkileri (üretim ilişkileri); ve 2. Gerçek veya maddi tasarruf ilişkileridir (üretici güçler ilişkileri).(38) Ancak her bir üretim tarzında birincil ve egemen olan, üretim ilişkileri, yani artık emeğin elde edilmesi biçimidir, "üretim ilişkileri, yeniden üretimleri, işbölümünün örgütlenmesi yolu ile farklı emek süreçlerindeki dolaysız üreticilerden artı-emek elde edilmesinin sürekliliğini sağlayan ilişkilerdir."(39) Bunun nasıl ve hangi yollarla sağlandığı sorusuna verilecek yanıtlar, üretim ilişkilerinin ne olduğuna açıklık kazandırır. Başka bir deyişle, artı-emeğin elde edilme biçimi (üretim ilişkileri) emek sürecince belirlenmez. ⁸Çünkü emek süreci, üretim ilişkilerine bağlıdır ve onun tarafından yapılanmaktadır. "Böylece, eğer çözümlememizi salt üretim süreci düzeyi ile sınırlandırırsak, herhangi bir özel tarzın özgüllüğünü çözümlemeye belitsel bir temel oluşturan egemen üretim ilişkileri, yani üretici ve üretici -olmayan arasındaki ilişkiler açıklanmamış olacaktır"(40)

Marx "toplumsal formasyon"u ekonomik yapı (üretim tarzı) ile devlet, yasalar ve ideolojiyi içeren üstyapılardan oluşan bir kavram olarak kullanır. Althusser bu kavramı geliştirerek

⁸ Terray'ın Fildişi Sahili'nde yaptığı antropolojik bir araştırmada emek süreçlerini üretim biçimleri ile özdeş tutması birçok yazar tarafından ağır bir biçimde eleştirilmiştir. Nitekim Terray da daha sonraki yazılarında bu eleştirileri kabul etmiştir. Terray, *Marxism and Primitive Societies*, New York, Monthly Review Press, 1972; Terray, "Classes and Class Consciousness in the Abron Kingdom of Gyaman" M.Block (Ed.) *Marxist Analysis and Social Antropology*, London, 1975, ss. 85-130)

toplumsal formasyonu bir dizi farklı pratiklerden (ekonomik, politik, ideolojik ve teorik⁹ oluşan karmaşık bir bütün olarak tanımlar.(41)

Üretim tarzı biçimsel, soyut bir kavramdır. Tarihsel olmadığı gibi zamana bağımlı da değildir. Yani üretim tarzları arasında zorunlu bir tarihsel sıralama yoktur. Toplumsal formasyonlar ise gerçek, somut yapılardır ve egemen üretim tarzı tarafından örgütlenirler.(42)

Üretim tarzı kavramına ilişkin tartışmada can alıcı noktayı kavramın yeniden-üretim mekanizmalarını da kapsayıp kapsamadığı konusunu oluşturmaktadır. Benimsenen tutuma göre de, kavramın içeriği değişmektedir. Şimdi konuya katkıda bulunan araştırmacıların yaklaşımlarını bu noktayı da göz önünde tutarak özetlemeyi sürdürelim.

Balibar, her bir üretim tarzı için geçerli unsurları ve bunların farklı biçimlerde birleşebileceğini yukarıda özetlediğimiz gibi belirttikten sonra, yeniden-üretim kavramını inceler. Balibar'a göre, yeniden-üretim kavramı sistemin dinamiğini oluşturmaktadır. Bu kavramla bağımsız üretim birimleri aynı sistemin parçaları olarak birbirleri ile ilişki kurarlar ve böylece toplumsal üretimin bütünlüğü ortaya çıkar. Yeniden-üretim, dolaşım, dağılım ve tüketim tarzları gibi yeni kavramları da çözümleme kapsamı içine sokar. Balibar'a göre tüm bu farklı tarzlar da üretim tarzı tarafından belirlenmektedir.(43) Kısacası üretim tarzı salt emekçi, üretim araçları ve emekçi-olmayan unsurların bir bileşimini değil, yeniden-üretim mekanizmalarını da içerir.

Poulantzas, üretim tarzını "ekonomik, politik, ideolojik ve teorik gibi değişik düzey ve mertebelerden oluşan" ve "son kerte de ekonominin belirleyici olduğu" bir kavram olarak açıklamaktadır.(44) Böylece Poulantzas üretim tarzı kavramından, salt ekonomik olanı (üretim ilişkilerini) değil, farklı yapı ve pratiklerin özgül bileşimini anlamaktadır.¹⁰

Hindess ve Hirst, "Kapitalizm-öncesi üretim Tarzları" adlı yapıtlarında "üretim tarzı" ve bir üretim tarzının "varoluş koşulları" nı birbirinden ayırırlar ve üretim tarzı için şu açıklamayı yaparlar:

"Bir üretim tarzı, üretim ilişkilerinin egemenliği tarafından yapılanmış üretim ilişkileri ve güçlerinin eklemlenmiş bir bileşimidir, üretim ilişkileri, artı-emeğin tasarrufunun belirli bir biçimini ve artı-emeğin tasarruf biçimine uygun düşen üretim araçlarının toplumsal dağılımının Özgül biçimini tanımlamaktadır...'üretim güçleri' doğanın tasarruf biçimine, yani belirli bir hammaddenin, belirli bir ürüne dönüştürüldüğü belirli bir emek sürecine atıfta bulunurlar."

11

⁹ Burada bir ekleme yapmak gerekiyor. Althusser, ilk temel çalışmalarından [Lire Le Capital, 1965; Pour Êlarx, 1965] 1974 deki özeleştirisine [Elements de Autocritique, Maspero, 1974] kadar teorik düzeye toplumsal formasyon içinde diğer düzeylere ilişkin [ekonomik, politik, ideolojik] pratikler gibi dördüncü bir düzey olarak yer vermiştir. Ve böylece de kendisinin de dediği gibi "İdealizmin kucağına" düşmüştür. 1974 deki özeleştirisinde ise böyle bir düzeye ağırlık vermesini "teorisizm" sapması olarak nitelenmiş ve yanılığını düzeltmeye çalışmıştır. [Y.H.N.]

¹⁰ Poulantzas da, takipçisi olduğu Althusser'in "teorisizm" sapmasına düşmüş; ve hatta daha da ileri giderek toplumsal formasyon kavramına yapısalcı bir içerik vermiştir. Daha sonraları Althusser'in özeleştirisini takip ederek teorizizm konusunda o da bir özeleştiri vermiş (sadece makalelerinde belirtmiştir), ancak yapısalcılık sapmasından kurtulamamıştır. Toplumsal formasyonun belirlenimini ekonomik, ideolojik ve politik düzeylerin "dışsal" müdahalelerine indirgemıştır. [Oysa, Diyalektik Materyalizm birinci] çelişki olarak daima iç çelişkiyi temel öngörür.][Y.H.N.]

¹¹ Yeri gelmişken Hindess ve Hirst'in de benzer teorik sapmalarını düzelttikleri özeleştirilerine değinelim: Hindess, B., Hirst, P.,

"Varoluş koşulları" ise yeniden üretim alanına ilişkin bir kavramdır. Bir üretim tarzının salt varoluşu, onun üretim koşullarının yeniden üretimini kendiliğinden gerektirmediğine göre, bir toplumsal formasyonda bir üretim tarzının var olabilmesi için, o tarza özgü ekonomik, politik ve ideolojik varoluş koşulları hazır olmalıdır.

Banaji, "sömürü ilişkileri" ve "üretim tarzı" ayırımını yapar. "Sömürü ilişkileri" kavramından artık emek elde etme mekanizmaları, "emeğin boyun eğişinin tarihsel olarak aldığı çeşitli biçimler" yani artığın tasarrufunun özel biçimi anlaşılmaktadır, üretim tarzı ise bir üretim döneminin karmaşık ilişkilerinden oluşur.(46) Başka bir deyişle, salt sömürünün çeşitli biçimlerinin varlığı "üretim tarzlarının bir arada varoluşunu gerektirmez."(47)

Bir toplumsal formasyonda üretim birimi düzeyinde rastladığımız emeğin değişik sömürü biçimleri, ikincil ilişkilerde ve egemen olan üretim ilişkilerinin niteliğine uygun biçimde dönüşürler. Bu nedenle bir üretim döneminde sistemin tümü için geçerli olan devinim yasalarının kavranması can alıcı nokta olmaktadır. Banaji, ağır basan üretim tarzını ayırt etmek için salt sömürü ilişkilerinin değil, başka kavramlarında kullanılması gerektiğini öne sürer.

Özetle, üretim tarzı konusundaki farklı yaklaşımlar iki kümede toplanabilir: A) üretim ilişkileri ve üretici güçlerin özgül bir bileşimi olarak üretim tarzı (Poulantzas, Hindess ve Hirst, Laclau); ve B) Bunlara ek olarak, kimi yazarlarca "varoluş koşulları", "ekonomik sistem" vb. olarak adlandırılan, yeniden-üretim mekanizmalarını ve devinim yasalarını içeren bir bütün olarak üretim tarzı (Balibar, Banaji).(48)

Wolpe'nin geliştirdiği "sınırlı" ve "genişletilmiş" üretim tarzı kavramları yukarıdaki yaklaşımlara uygun düşmektedir. "Sınırlı" üretim tarzı kavramı, "üretim ilişkileri ve güçlerinin bazı bileşimleri ile tanımlanır."(49) Bu nedenle, "tek, yalıtılmış bir işletme içinde emekçi, emekçi-olmayan ve üretim araçları arasındaki olası ilişkilerin" çözümlenmesi yeterlidir.(50) öte yanda "genişletilmiş" üretim tarzı kavramı yeniden üretim sürecini de içerir. Bu durumda sadece tek işletmeler değil, bunlar arasındaki bağlar ve karşılıklı ilişkiler de çözümlenmeye katılır:

"Bu bağlayıcı mekanizmaların ve yeniden üretici süreçlerin belirlenmesi (dolaşım, devlet, vb. gibi) ek kavramlar gerektirir. Bu yeniden üretici mekanizmaların işlev görmeleri, devinim yasaları olarak anılır. İlişkilerin ve güçlerin devinim yasaları ile bir arada bileşimi üretim tarzının genişletilmiş kavramını oluşturur."(51)

Bu yazıda da üretim tarzı kavramı Wolpe'nin önerdiği biçimlerde kullanılmaktadır. Çözümleme biriminin bağımsız üretim birimleri olarak alındığı durumlarda ¹²üretim tarzı, üretim ilişkileri-üretim güçleri'nin özgül bir bileşimi olarak sınırlı anlamıyla tanımlanırken, ekonomik sistem düzeyinde, yani ulusal ekonominin çözümleme birimi olarak alındığı durumlarda ise (dolaşım, dağıtım, tüketim tarzları, devlet vb.) yeniden-üretim mekanizmalarının içerildiği genişletilmiş anlamıyla üretim tarzı kavramından yararlanılacaktır.

Modes of Production and Social Formation, MacMillan Press, 1977. [Y.H.N.]

¹² Kuşkusuz, gerçek yaşamda hiçbir üretim birimi, diğer üretim birimlerinden ve yeniden-üretim koşullarından bağımsız var olamaz.

*Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi*¹³

Son yıllarda en yoğun tartışma konularından birisi de üretim tarzlarının eklemlenmesi oldu.¹⁴ Daha çok ikili yapı tezlerinde kullanılan "birlikte varoluş" terimi, sonuçları yönünden zorunlu olarak etkileşim içinde de olsalar, bir toplumsal formasyonda var olan üretim tarzlarının birbirlerinden ayrı, yalıtılmış ve bağımsız oldukları anlamını vermektedir. Eklemlenme kavramı ise durağan bir ilişkiden çok, bir süreç olarak birbirlerini karşılıklı etkileyen birden çok üretim tarzı arasındaki savaşımlar durumunu anlatmaktadır. Bu ilişki türü, üretim tarzlarının birisinin egemen olduğu durumlar için de geçerlidir.(52)

Taylor'a göre de eklemlenmede asıl olan, bir toplumsal formasyonun pratiklerine diğer bir toplumsal formasyon tarafından müdahale edilmesidir. Her bir toplumsal formasyon kendi yeniden-üretim gereksinimlerini sürdürebilmek için diğerlerinininkileri dönüştürmeye çalışır.(53)

Kısacası, eklemlenmenin ikici yaklaşımlara üstün yönü, çevre formasyonlarda kapitalist ve kapitalist-olmayan üretim tarzlarının iç dinamiklerini ve bunlar arasındaki ilişkilerin karmaşıklığını, çeşitliliğini verebilmesidir.(54)

Marx'ın araştırmalarında birden çok üretim tarzının eklemlendiği toplumsal formasyonlarda geçerli yasaların özgül çözümlenmesine rastlamıyoruz. Eklemlenme terimini son yıllarda yapılan tartışmalarda, bugünkü anlamıyla ilk kullanan araştırmacı, Pierre-Philippe Rey'dir.(55)

Foster-Carter'e göre Rey, araştırmalarında birçok önemli saptamalarda bulunmuştur. Rey'e göre, kapitalizmin özgül eğilimleri ve üretim tarzı olarak kendine özgü bir mantığı vardır. Bu mantık hem merkez, hem de çevre ülkelerde bir, tek ve aynıdır.¹⁵ Çevre formasyonlarda gözlenen değişik yapılar kapitalizmin, kapitalist-olmayan tarzlarla eklemlenmesinden kaynaklanmaktadır.(56)

Çevre Formasyonlarda Tarihsel Bir Süreç Olarak Kapitalizm ve Kapitalizm-öncesi üretim Tarzlarının Eklemlenmesi

Eklemlenmenin tarihsel bir süreç olduğunu vurgulayan Rey, kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının eklemlenmesinde üç evreyi birbirinden ayırmaktadır.

¹³ İngilizce ve Fransızca'da eklemlenme (articulation) sözcük olarak "birleşmek", "bağlamak" yanısıra, "anlam kazandırmak" anlamına da gelmektedir. (Foster-Carter, A., "Can we Articulate 'Articulation'", J.Clammer (ed.), *The New Economic Anthropology*, London: Mac Millan, 1978, ss.215-216.)

¹⁴ Bu bölümde çevre formasyonların farklı üretim tarzlarının eklemlendiği özgül yapılar oluşturduğu tezini savunan araştırmacıların görüşlerini aktaracağız, üretim tarzı tartışmasında anılan yazarlardan Hindess ve Hirst [a.g.e.] ve Banaji [a.g.e.] her bir toplumsal formasyonda bir tek üretim tarzı ve onun "varoluş koşulları"nın veya yeniden-üretim mekanizmalarının varlığını ileri sürerken, diğer üretim tarzlarının ancak bazı unsurlarının, Banaji'nin tanımı ile "sömürü biçimleri"nin, varlıklarını sürdürebileceğini kabul ederler. Amin [a.g.e.] ve Alavi ["India and the Colonial Mode of Production, *Socialist Register*, 1975, ss.160-197]ye göre de çevre formasyonlar farklı üretim tarzlarının eklemlendiği yapılar değildir. Çevrede varolanda kapitalizmdir, ancak, çevrenin kendine özgü kapitalizmi "çarpık" ve "biçimi bozulmuş" bir üretim, sermaye birimi ve bölüşümüne neden olur.

¹⁵ Rey, böylece Amin ve Alavi'nin çevre formasyonlar için geçerli olduğunu ileri sürdükleri "çarpık" ve "biçimi bozulmuş" kapitalizm kavramlarına, ciddi bir eleştiri getirmiş olmaktadır.

Birincisi, kapitalizmle karşılıklı etkileşmenin kapitalizm-öncesi tarzı güçlendirdiği ve değişik alanlarda başlayan ilişkiler evresidir, ikinci evrede kapitalizm, kapitalizm-öncesi tarzı boyunduruğu altına almış olmasına karşın ondan yararlanarak kök salmaya da devam etmektedir, üçüncü evrede (ki bu evreye "üçüncü Dünya"da henüz erişilmemiştir) kapitalizm-öncesi tarz tümüyle, yani tarımda bile yok olmuştur.

Agh da kapitalizm ve kapitalizm-öncesi üretim tarzlarını farklı evrelere ayırarak inceleyen araştırmacılardandır. Agh, çevre formasyonların yaşadığı tarihsel süreci, üç evrede ele almaktadır.

İlk olarak kapitalizm dışarıdan, dolaşım alanında (merkantilizm), kapitalizm öncesi toplumların içyapılarına dokunmadan onlarla ilişkiye girer. İkinci evre, kapitalizm-öncesi tarzların sermayeye biçimsel boyun eğişi ile nitelendirilir. Bu biçimsel boyun eğiş sayesinde kapitalizm-öncesi sömürü ilişkilerinin tüm türleri korunur ve sermayenin hizmetinde dünya pazarı için üretimde kullanılır.

Başka bir deyişle Agh'a göre, "sanayi sermayesi, bu özgün kapitalizm-öncesi ilişkileri dokunulmamış olarak bırakamaz, ama onları 'saf kapitalist [ilişkilere] dönüştüremez. Sonuç, kapitalistçe işleyen bir kapitalizm-öncesidir."(57)

Üçüncü evrede boyun eğmiş ülke geliştirmekte olan uluslararası işbölümü içinde rolünü üstlenir ve bir birleşim ortaya çıkar. Bu evrede bağımlı toplum, zorunlu olarak çok sektörlü duruma gelir ve en azından üç ana "üretim tarzı" içerir: "a) yerel kapitalizm, b) kapitalist-olmayan ya da yarı-kapitalist meta üretimi, c) geçim ekonomisi"(58)

Özetle, kapitalist üretim tarzı merkezde kapitalizm-öncesi üretim tarzını tümü ile ortadan kaldırır ve tek türdenlik yaratırken, çevrede ise üretim tarzlarının çeşitliliğini ve eklemelenmesini öngörür.

Wolpe, daha önce özetlenen yaklaşımının üç olasılık yarattığını ileri sürmektedir. İlk olarak» bir toplumsal formasyon "sınırlandırılmış" kavramla tanımlanmış, bir sıra üretim tarzından oluşan, yani hiçbir tarzın devinim yasalarının verilmediği bir kavram olarak kavranabilir. Bu koşulda "toplumsal formasyon düzeyinde... bir eklemelenme kavramı kurulmalıdır."(59) [Yine] Molpe'a göre:

"Toplumsal formasyonun yapılanmasında, üretim tarzı kavramına kuramsal bir önem verilmesinin yadsınması anlamına gelebilir ve toplumsal formasyonun birlik ilkesinin, bu formasyonların 'olgusal' temellerinden gidilerek seçilmesini içerebilir. Bu yöntemin bir sonucu, gerçekte çözümlenen eklemleme mekanizmalarının ve sonuçlarının yanlı olması ve az ya da çok keyfi bir biçimde seçilmesi olacaktır."(60)

İkincisi bir toplumsal formasyonun genişletilmiş anlamda üretim tarzlarının bileşiminden oluşan bir kavram olarak kavranmasıdır. Wolpe, daha önce özetlediğimiz görüşlerin tersine şunu belirtir:

"Üretim tarzlarının zorunlu uyumsuzluğu üzerinde ısrar etmek için bir neden yok gibidir ve (salt

geçici bir dönem için bile olsa) genişletilmiş biçimin egemen olmadığı bir toplumsal formasyon var olabilir."(61)

Böyle bir toplumsal formasyonda üretim tarzlarının eklemelenmesi, ekonomik araçlarla, örneğin hiçbir tarzın egemen olmadığı bir pazar aracılığı ile sağlanabilir. Bu pazarda farklı üretim tarzlarınca üretilmiş metaların eklemelenmesi gerçekleşirken, bu tarzların yeniden-üretim mekanizmaları aynı formasyonda yan yana bulunabilirler. Ancak Wolpe, bu durumun geçici olduğunu ve evreler içinde biçimlerden birinin, yeniden-üretim mekanizması ile birlikte egemen olacağını kabul eder.(62)

Üçüncü olarak, bir toplumsal formasyon "genişletilmiş anlamda, bir tarzın egemenliğinde birden çok tarzın bir arada varoluşu ve karşılıklı ilişkileri"nden oluşabilir.(63) Egemen tarzın devinim yasaları ise, üretim birimi düzeyinde diğer biçimlerin yeniden üretim ya da varoluş koşullarını yaratabilir.

Taylor'un çözümlemesinin de çarpıcı kavramları kapitalist üretim tarzı ile kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının eklemelenmesidir. Taylor bu kavramla çevre formasyonlara özgü olgu ve yapıları açıklamaya çalışır. Böyle bir eklemelenmenin iki ana belirleyici, kapitalist üretim tarzının yeniden-üretim gereksinimleri ile varlığını koruyan kapitalizm-öncesi tarzların sınırlı olanaklarıdır.

Taylor da, merkez ile çevre formasyonlar arasındaki ilişkilerde tarihsel olarak üç farklı evre belirlemektedir.(64):

a) Tüccar sermayesi çevre formasyon girişinde, var olan kapitalizm-öncesi üretim tarzlarını yıkmak bir yana çoğu kez bunların daha da güçlenmesine ve kapitalist-olmayan tarzların doğmasına neden olur. Özetle, kapitalizm-öncesi üretim tarzları kendi yeniden-üretimlerini sürdürürler.

b) Kapitalizmin meta dışsattımı egemenliğinde çevre toplumsal formasyonlara girişi, çelişkili sonuçların bileşimini de birlikte getirir. Kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının kendilerini yeniden-üretim koşulları yıkılmaya başlar, örneğin, eşit olmayan değişime dayalı uluslararası ticaret bir yandan çevreden merkeze büyük bir kaynak aktarımını sağlarken, öte yandan da yerli üretim, dağıtım ve tüketim devrelerini bozarak el zanaatlarının yıkımına ve dolaysız üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasına doğru ilk adımların atılmasına neden olur.

c) Emperyalist sızma. Bu evrenin ana belirleyicisi sermaye dışsattımıdır. Bu aşamada emperyalizm dolaysız üreticiyi üretim araçlarından tümüyle ayırmak için çeşitli araçlarla müdahalelerde bulunur. Ancak kapitalist üretim tarzı çevrede sınırlı ve eşit-olmayan bir gelişim gösterir. Kapitalizm, tarım gibi bazı sektörlerde egemen olmayı başaramaz. Egemen olduğu alanların bir bölümünde ise diğer emek süreçlerinin varlığını ortadan kaldıramaz. Böylece, kapitalist üretim tarzı genişletilmiş anlamında egemen olurken, kapitalizm-öncesi üretim tarzları sınırlandırılmış biçimiyle varlıklarını sürdürürler.

Neden "Eklemelenme"?

"Modernleşme" ve "Bağımlılık" okullarını karşılaştırsak, bu yaklaşımlar arasındaki ilk farklılık, epistemolojik alanda ortaya çıkar. Modernleşme okulu somut olgulardan yola çıkarak ulusal

ekonomileri ve kentsel sanayi sektörünü birbirinden kopuk iki kesime ayırır. Bu nedenle de aynı okul taraftarları arasında hala bu kesimlerin içeriğini nelerin oluşturduğu konusunda bir görüş birliği sağlanamamıştır.

Eklemlenme kuramı sanayi sektöründe farklı üretim yapan birimlerin sınıflandırmasını, olgulardan başlayarak değil, üretim tarzı, üretici güçler ve ilişkileri, bunların gelişme ve eklemlenme düzeyleri vb. kavramlar üzerine kurulmuş bir kuramsal çerçevede yapar.

İkinci yaklaşım tarihçi değildir, ülke düzeyinde "geleneksel" kesimin nasıl ortaya çıktığı, nasıl bir evrim gösterdiği, neden hala varlığını sürdürmekte olduğu gibi konularda doyurucu açıklamalar sunmaz. Bağımlılık yaklaşımı da kapitalizmin çevre ülkelere girişi ile bu formasyonların kapitalist olduklarını savlayarak, bu girişin ortaya çıkarttığı yeni formasyonların tarihini incelemeye gerek görmez.

Eklemlenme yaklaşımı ise kapitalist-olmayan üretim tarzlarının, kapitalizmin farklı evrelerinde (Merkantil kapitalizmi, rekabet dönemi kapitalizmi ve emperyalizmin) bu formasyonlara girişi ile aldıkları farklı yapılaşmaları, kuramının önemli bir bölümü olarak yakından inceler.

Üçüncü olarak, ilk iki yaklaşımın kentsel sanayi sektörünü oluşturan üretim birimlerinin karmaşık ve farklılaşmış yapılarının doğasını açıklamaktan aciz olduklarını söyleyebiliriz, örneğin modernleşme okulu "modern" tanımına girmeyen tüm birimlere "marjinal" diyerek bu kesimi bir kalıntı olarak görmekte, ancak her iki kesimin kendi içinde var olan karmaşık yapılaşma ve farklılaşmasını önemsememektedir. Her hangi bir kesim için yapılan genelleme hiçbir ayırım gözetmeksizin tüm birimlere yansıtılmaktadır.

Bağımlılık okulu dünya pazarıyla bütünleşmiş formasyonların tüm işletmelerini kapitalist kapsamına sokarak bu karmaşık yapının incelenmesini ta başından önlemektedir. Eklemlenme yaklaşımı ise bu karmaşık yapının farkındadır, üretim tarzı kavramının (sınırlandırılmış anlamında) içerdiği üretici güçler ve üretim ilişkileri kavramlarının yardımı ile, kentsel sanayi sektörünü oluşturan birimler yelpazesini, anılan ilişki ve güçlerin tümüyle kapitalist olmayan bir nitelik sunduğu en alt düzeyden, bu iki ilişkinin tümüyle kapitalist olduğu (yani "*real subordination*"ın sağlandığı) en üst düzeye dek sıralayarak bunların gelişmişlik düzeyine bağımlı olarak gösterdiği çeşitliliği kavrayabilecek kuramsal araçlara sahiptir.

Dördüncü olarak, modernleşme okulunun sunduğu yaklaşım tüm yapının bütün olarak incelenmesini güçleştirmektedir. Sektörler ve birimler arasındaki ilişkiler ve bağlantılar bu çerçevede önemli girdiler olarak yer almamaktadır. Gerçekte de bu okulun çözümlemesi, ta baştan, iki ayrı ve birbirinden kopuk, kendi iç dinamikleri ile sınırlı kesimin varlığından hareketle yola çıkar, iki kesim arasındaki ilişki formal ve mekanik bir düzeyde salt emek gücü aktarımı veya sermaye transferine indirgenir. Ancak iki farklı tarzın karşılaşması ile ortaya çıkan yeni eklemlenme tarzları, egemen tarzın egemen olmayan tarzları nasıl ve hangi mekanizmalarla etkilediği, dönüştürdüğü veya yok ettiği; egemen-olmayan tarzların bu mücadele içinde ne tür karşı koyuş biçimleri geliştirdiği vb. ilginç ve can alıcı konulara bu yaklaşımda yer verilmemiştir.

Eklemlenme yaklaşımı, kelimenin de belirttiği gibi, tüm çabalarını bu iç içe girmiş ilişki ve bağlantıların oluşturduğu dinamikleri incelemeye hasretmiştir. Bu yaklaşım, ulusal ekonomileri

ayrılmaz ve karmaşık bağlarla birbirine bağlanmış, birbirlerini yapıların izin verdiği ölçülerde karşılıklı olarak etkileyen farklı üretim tarzlarının bir bütün olarak kavrar ve inceler, öncelik durağan sınıflandırmalardan çok dinamik ilişki ve oluşum süreçlerine verilir.

Son nokta yaklaşımların ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerde geliştirdikleri politika önerilerinin gösterdiği farklılıklardır. Ekonomik düzeyde modernleşme okulu modern kesimin yapacağı ekonomik yardımın geleneksel kesiminin gelişmesi için yeterli olduğunu savlarken bağımlılık okulu tam karşıt bir yaklaşımla tüm ilişkilerin kesilmesini önerir. Her iki yaklaşım da bugün için bu kesimin sağladığı sermaye birikiminin ülke düzeyinde hiçbir önemi olmadığı görüşündedir.

Politik düzeyde "geleneksel" ve "marjinal" kesimin ilerlemeye karşı, gerici, tutucu bir kesim oluşturduğu, bu nedenle de gelişme sürecinde ittifak kurulamayacağı tezi zımnen de olsa geçerliğini koruyor.

Eklemlenme yaklaşımı henüz somut öneriler geliştirmemişse de, her şeyden önce anılan kesimin karmaşık yapısına değinerek bu tür toptancı yaklaşımların yarardan çok zarar vereceği kanısındadır. Gerek ekonomik açıdan, gerekse de politik açıdan desteklenecek ve ittifak kurulacak kesimlerin saptanmasının çok daha titiz ve ayrıntılı bir incelemeye gerek göstereceği görüşündedir.

Kentsel Sanayi Sektörü ve üretim Tarzlarının Eklemlenmesi

Bu yaklaşımda kentsel sanayi sektörüne ilişkin ilk tez; çevre ülkelere kapitalizmin girişinin, kapitalizm-öncesi üretim teknikleri ve işbölümünü ortadan kaldıramadığıdır. Başlangıçta kapitalizm-öncesi tarzlar ancak "formal" olarak sistemle bütünleşirler. Taylor şöyle der: "Çevre formasyonlardaki ekonomik yapı, kapitalist üretim ilişkilerinin artan egemenliği altında kapitalist-olmayan işbölümlerini eşitsiz olarak kapsamına almaktadır. Bazı sektörlerde kapitalist-olmayan ilişkiler ve teknikler ya aynen korunmakta, ya da küçük dönüşmelere uğramakta iken diğerlerinde teknikler korunup ilişkiler değişmekte; kalanlarda ise hem ilişkiler hem de teknikler yerini kapitalist ilişkilere ve artan ölçüde kapitalist işbölümüne bırakmaktadır. Bu, en genel düzeyde üçüncü Dünya Formasyonlarının geçiş döneminin ekonomik temelini oluşturur."(65)

Kısacası, emperyalizmin girişi ile bu formasyonlarda kapitalist üretim ilişkileri sınırlandırılmış ve eşit-olmayan nitelikte bir gelişim göstermiştir. Emperyalizm, çevre formasyonlarda kapitalist-olmayan ilişkilerin tümünü birden dönüştüremeyeceği için çabalarını, kendinin yeniden-üretim gereksinimi açısından en yaşamsal olanları üzerinde yoğunlaştırır. Bu çerçevede, "Kapitalist üretim ilişkileri şu sektörlerde ortaya çıkar: 1. Sınai kapitalist yeniden-üretim için yaşamsal olanlarda; veya 2. dışalım yapılan metalarla etkin bir yarışmaya girmeyenlerde; veya 3. sınai kapitalist devletin üçüncü dünya formasyonları üzerinde -ithal ikamesi, yerli ve yabancı sermayenin birlikte sahip olduğu ve yabancı sermaye tarafından denetlenen, veya genellikle dışsattım için komprador sermaye tarafından kurulmuş 2.departman sanayi üretiminin yaygınlaşması yolları ile- denetimini güçlendirenlerde vb."(66) Bu sektörlerde, yabancı sermaye mal ve tekniklerinin dışalım ile sermaye yoğun ve karmaşık teknolojilerin uygulandığı üretim birimleri kurularak, emek süreçlerinde de gerçek bir dönüşüm sağlanır. Ancak, diğer sektörlerin çoğunda kapitalist üretim ilişkileri ancak forma1

olarak varlığını sürdürürler; bu nedenle de anılan alanlarda mevcut işbölümünde gerçek bir dönüşüm sağlanamaz.

Zanaat dükkânlarında bu dönüşüm hiç başlamamıştır, üretim teknikleri ve üretimin koşulları tümüyle kapitalizm-öncesi tarzlara özgü niteliktedirler.

Kapitalizm bu formasyonlarda egemen-olmayan üretim tarzlarının bir yandan gelişmelerini sınırlandırırken, diğer yandan da yaygınlaşmalarına neden olmaktadır. Yaygınlaşmanın ana nedenleri, iç pazarın genişlemesi ve meta üretiminin yaygınlaşması ile tarımda kapitalist üretimin gelişmesidir. Diğer taraftan, bu yaygınlaşmanın yukarıda özetlenen belirli sektörlerdeki uzaması engellenerek sınırlandırılmaktadır.

Sonuç itibarıyla, çevre formasyonlarda gerçek anlamda kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu birimler, bu dönüşümün hiç başlamadığı zanaat dükkânları ve formal anlamda ilişkilerin dönüştüğü üretim birimlerinde birlikte varlıklarını sürdürürler. Bu yapı içinde, emek sürecinde gerçek bağımlılık ilişkilerinin henüz gelişmediği kapitalizm-öncesi üretim tarzlarının -egemen olmayan sektörün-eklemlenmesinin tüm etkileri ve sonuçlarının yaşandığı dinamik bir kesim olarak büyük önemi vardır.

¹⁶

Dipnotlar

1. Ndlela, D.B., Dualism in the Rhodesian Colonial Economy, Lund 1981.
2. Katz, S., Marxism, Africa and Social Class: A Critique of Relevant Theories, Centre for Developing Area Studies, McGill University, Montreal Occasional Monography Series, No.14, 1980, s.26.
3. Bernstein, H., "Sociology of Underdevelopment vs. Sociology of Development", D. Lehman (ed.), Development Theory, London: Frank Cass, ss.78-79.
4. Stravenhagen, R., "Seven Erroneous Theses About Latin America", Horovritz, I.L. Castro, J., Gerassi, J. (Eds.) Latin American Radicalism, New York: Vintage, 1969, ss.102-3.
5. Higgins, B., "The Dualistic Theory of Underdeveloped Areas", Economic Development and Cultural Change, Vol.4, 1956, s.103.
6. Lewis, W.A., "Economic Development with Unlimited Supplies of Labour", Manchester School, 1954; ve yeniden basımı, Agarwala, A.N., Sing, S.P., (eds.) The Economics of Underdevelopment, New York. 1963.
7. Ibid, s.407
8. Ibid, s.411.
9. Higgins, B., age.
10. Higgins, B., Economic Development, New York: Norton, 1968; Eckaus, R.S., "The Factor Proportions Problem in Underdeveloped Area" American Economic Review, 1955, Vol.45, ss.539-65; ve ayrıca Agarwala, A.N., Singh, S.P. (eds.) The Economics of Underdevelopment, New York 1963.
11. Eckaus, age 1955.

¹⁶ İlgi duyanlar için ayrıntılı bir örnek olay çalışması; Ersoy, M., A Critique of Modernization and Dependency Schools in Urban Industrial Sector, Basılmamış doktora tezi, ODTÜ, 1982 [Y.H.N.~]

-32-

12. Jorgens, D.W., "Surplus Agricultural Labor and the Development of a Dual Economy", Oxford Economic Papers, 1967, Vol.19, No.3, ss.238-312.
13. Ibid, s.290
14. Singer, H.W., "Dualism Revisited: A New Approach to the Problems of the Dual Society in Developing Countries", Journal of Development Studies, 1970-71, Vol.7, No.1, s. 67.
15. Ibid, s.67.
16. İyint, H., The Economies of the Developing Countries, London, 1973.
17. İyint, H., Economic Theory and the Underdeveloped Countries, New York, Oxford Un.Press, 1971.
18. Eckaus, R.S., age, s.565.
19. Higgins, B., Economic Development, New York: Norton, 1968, s.19.
20. Stravenhagen, E., age, s.104.
21. Frank, A.G., Latin America: Underdevelopment or Revolution, New York: Monthly Review Press, 1970, s.224.
22. Laclau, E., "Feudalism and Capitalism in Latin America" New Left Review, No.67, 1971; ve daha sonra, Politics and Ideology in Marxist Theory, Great Britain: NLB, 1977.
23. Amin, S., Accumulation on a World Scale, A Critique of the Theory of Underdevelopment, New York: Monthly Review Press, 1977, ss.19-20.
24. Amin, S., "Accumulation and Development: A Theoretical Model", Review of African Political Economy, 1974, Vol.1, No.1.
25. Stravenhagen, R., age, s.106.

~33-

26. Laclau, E., age, ss.15-20.
27. Kula, W., An Economic Theory of the Feudal System: Towards a Model of the Polish Economy, 1500-1800, London: NLB, 1976, s.21. [Bu kitabın Türkçe çevirisi, Birey ve Toplum Yayınları tarafından yayımlanmak üzeredir-YHN]
28. Griffin, K., Underdevelopment in Spanish America, Ailen and Unwin, 1969, s.28.
29. Ndleda, D.B., age, s.50.
30. Frank, A.G., "Dialectic, Not Dual Society", Latin America: Underdevelopment or Revolution, New York: Monthly Review Press, 1969, s.228.
31. Ibid, s.353.
32. Ibid, s.226.
33. Frank, A.G., "Capitalist Underdevelopment or Socialist Revolution", Latin America: Underdevelopment or Revolution, New York: Monthly Review Press, 1969, s.394.
34. Kahn, J.S., "Marxist Anthropology and Peasant Economics: A Study of the Social Structures of Underdevelopment", J. Clammer (ed.) The Economic Anthropology, London: Mac Millan, 1978, s.124.
35. Laclau, E., age, s.12-13.
36. Ibid, s.34.
37. Ibid
38. Balibar, E., "The Basic Concepts of Historical Materialism", Althusser'le birlikte Reading Capital, London: 1972, s.215.

-34-

39. Taylor, J.G., "Underdevelopment and Modes of Production: A Reply to Nicos Mouzelis", The Journal of Peasant Studies, 1981, Vol.8, N.3, s."§89.
40. Taylor, J.G., From Modernization to Modes of Production, London: Mac Millan Press, 1979, s.151.
41. Althusser, L., Balibar, E., Reading Capital, London: NLB, 1972.
42. Amin, S., "Modes of Production and Social Formations" Ufahama , 1974, Vol.4, No.3, ss.57-67.
43. Balibar, E., age, s.266.
44. Poulantsas, N., Political Power and Social Classes, London: NLB, 1975, s.13.
45. Hindess, B., Hirst, P.Q., Pre-Capitalist Modes of Production , London: Routledge and Kegan Paul, 1975, ss.9-10.
46. Banaji, J., "Modes of Production in a Materialist Conception of History", Capital and Class, 1977, No.3, s.6.
47. Ibid, s.9.
48. Wolpe, H., (Ed.) The Articulation of Modes of Production London: Routledge and Kegan Paul, 1980, s.7.
49. Ibid, s.36
50. Ibid
51. Ibid
52. Foster-Carter, A., "Can We Articulate 'Articulation'", J.Clammer (ed.) The New Economic Antropology, London: Mac Millan, 1978, s.219.
53. Taylor, J.G., From Modernisation..., s.27.
54. Scott, C.D., "Peasants, Proletarianization and the Articulation of ilodes of Production: The Case of Sugar Cane Cutters in Northern Peru, 1940-69", The Journal of Peasant Studies , 1976, Vol.3, No.3, S.323.
55. Foster-Carter, A., "The Modes of Production Controversy", New Left Review , 1978, No.107, ss.47-77, ve "Can We Articulate 'Articulation'", J.Clajrimer (ed.) The New Economic Antropology , London, 1978, ss.210-249.
56. Ibid
57. Agh, A., "Labyrinth in the liode of Production Controversy", Studies on Developing Countries, Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, 1980, s.37.
58. Ibid, s.39.
59. Wolpe, H., age, s.36.
60. Ibid
61. Ibid, s.37.
62. Ibid
63. Ibid, s. 38
64. Taylor, J.G., From Modernization
65. Ibid, ss.215-16
66. Ibid, s.220.